

НЯКОЛКО ДУМИ ЗА ДУМАТА (ИСТОРИЧЕСКИ И СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ)

Василка Радева,
Владислав Миланов

Софийски университет Св. Климент Охридски

Резюме. Статията разглежда основни определения за лексемата дума в българския език и в някои славянски езици. Представена е кратка информация за лингвистичната терминология, свързана с интернационална културна лексика – *фонема, морфема, сема, семема, лексема, фразема, синтаксема, номинема, прагматема* и др., както и с общославянска лексика – *дума, реч, слово, наречие, глагол, съюз* и др.

Ключови думи: лексема; лексикална единица; номинационна единица; дума; слово и реч и др.

ДУМА

В източните славянски езици с *дума* се означава преди всичко ‚мисъл, съвет‘ – в руски и украински, където *дума* означава още ‚народна песен‘. Връзка с мисълта и мисловната дейност се отразява и в значенията ‚разсъждение, съображение, въображение‘ на словаш. *duma* и ‚гордост, високомерие, самоувереност‘ на пол. *duma* (Balgarski etimologichen rechnik, t. I, p. 446).

Семантиката на лексемата *дума* в отделните славянски езици свидетелства за пресичането на двете семантични полета, обособени около значенията ‚основна езикова единица‘ и ‚мисловна човешка дейност‘, т.е. отразяват връзката между мислене и език. Неслучайно за номинация на представителни държавни учреждения, (където трябва не само да се говори, но и да се мисли), се използват названията *дума* (рус.) и *събрание* (бълг.), като последното се свързва семантично и със значението ‚еднословна лексикална единица‘, изразявано в българските диалекти със съществителното *сбор*. От значението на *сбор* е мотивиран диалектният глагол *сборувам* ‚говоря‘. Наред с лексемата *дума*, приета в книжовния език за изразяване на значението ‚звуково оформена единица в човешката реч, която изразява понятие‘, в българските диалекти са разпространени названията *глагол, глъчка, сбор, приказка, реч (речка, рячка, срещ)*, а също

и сказница, както и заетите *хората, лаф, лакърдия* (Ideografski dialekten rechnik na bulgarskiya ezik).

Съществителното **дума** у Н. Геров е обяснено с 1. Речъ, рэчка; слово. 2. Нэчто казано. *Ни сиромаха, ни думы-ты му*. 3. Сказван, приказкы, разговоръ, сборъ. Интересно е петото значение: 'мысль'. *Безумны думы* (РНГ, 1: 377). Със съществителното *дума* се родее глаголът *думам*, разпространен в българските диалекти (Вж. ИДРБЕ 2012: 757), който в Речника на Н. Геров е изгълкуван със значения: 1. Казвамъ, изричѹмъ нэчто, говоря, сборя, веля, ромоня. Не ми думай тазъ дума 2. Приказвамъ, сборвамъ. 3. Мысли. *Думалъ, думалъ какъ да хватить ламята*. 4. Готвя ся, тъкмя ся, кроя, мысля, справѹм ся. *Думамъ да тръгнемъ въ другый день на пъть* (РНГ, 1: 378).

В своите езиковедски трудове Александър Теодоров-Балан редовно употребява прилагателното **думски**, производно от *дума* напр. *Коренът на думата е думски знак, от който се образуват облици или се произвеждат други думи*. Това прилагателно обаче не се приема в българския език и неговата терминология.

РЕЧ

Съществителното *реч*, стбълг. рэчъ със значения ,реч, говор, език' // ,дума, изречение', съотв. на гр. λογον καλλιεζία ,витиевата, изящна реч' се родее с глагола *реши, рек* ,речеши – ,кажа, изговоря', срв. съчет. просто *реши* ,с една дума, казано накратко' (Starobalgarski rechnik, pp. 609 – 612). В съвременния български език глаголът *рече* се употребява като синоним на *каза*. Значението ,основна еднословна езикова единица', с която се изразява отделно значение (понятие), се свързва с наименованието *дума*, а съществителното *реч* е запазено за номинация на ,процес на комуникация, на използване на езиковите средства за общуване' и на ,обширно излагане на мнение по определен проблем пред слушатели, слово', напр. *заклучителна реч, встъпителна реч, реч на президента* и пр.

Терминът **наречие**, чието значение съдържа семантичния признак ,процес на комуникация, общуване', в диалектологията се използва за номинация на ,близки по особености местни диалекти', напр. *източно* и *западно* наречие. Другият термин **наречие** със значение ,част на речта, която означава признак на действие или на друг признак', е калка от лат. adverbium. Интересно при това е, че компонентът **-реч-** застъпва значението ,глагол' на лат. verbum. С аналогична мотивация в украинския език е образувано названието *прислівник* със значение ,наречие'.

ЕЗИК и РЕЧ

А.Т.-Балан определя семантиката на *речь*, като посочва три значения: 1. Отделна дума отъ езика; 2. Сглобяване на думи за *изказване* по даденъ езикъ; 3. Изказано пред едно множество *размишление* по единъ прѣдметъ. Първото значение експлицира семантичния компонент ,произвеждане на слухово възприеман звук', (у Балан ,чутень шумъ'), което се приема за най-старо и присъства в другите две значения. Първото значение ,дума, слово' е присъщо на *rijec* / *реч* (хърв. и сръб.). Значението ,вещ' изразяват *riч* (укр.), *реч* (белрус.) а също *rěč* (словен.). От полското название *rzecz* ,вещ' е мотивиран терминът *rzeczownik* ,съществително име'. Съществителните *řeč* (чеш.) и *reč* (словаш.) по-скоро изразяват значението ,език' (Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka, t. III, p. 478). Семантиката на съществителното *речь* в руски език обхваща второто и третото значение, определени от А. Т.-Балан, като отразява преди всичко процеса на говорене, срв. *он не владеет речью; членораздельная речь; торжественая речь*.

Интересно е, че старото значение на названието *реч* 'дума' е запазено у Найден Геров, който определя подготвяния и издаден лексикографски справочник като „Рѣчникъ на бльгарскый языкъ съ тлькувание рѣчи-ты на бльгарскы и на русскы“, в който лексемата *рѣчь, рѣчи* ж.р. и *рѣчь, рече* в.с.м. е обяснена като 'дума, рѣчка, рѣчба, сбор, лафъ; слѣво' и е пояснена с примери: *Имамъ рѣчь да ти казвамъ. Имамъ дума да и думамъ. Да и кажа два рѣчевы* (РНГ, 5, 100). Освен това Н. Геров включва в речника и лексемата *рѣчка* с. ж. с две значения: 1. Рѣчь, рѣчба, дума, сборъ, лафъ; слѣво. 2. Късо изречение, късичка мѣсль, които народъ-тъ чясто казва за поучение; пословица. Към второто значение привежда руски еквивалент *поговорка*. В речника намира място и лексемата *рѣчба* с.ж., обяснена като 'рѣчь, дума, рѣчка'.

С първоначалното си значение, синонимно на *дума*, съществителното *реч* мотивира названието *речник*, изтълкувано от Н. Геров като "Книга, въ която думы-ты на единъ народъ, на една наука, са събраны, нарядены по азбучный рядъ и изтълкуваны; словарь, лексиконъ" (РНГ, 5: 100). Употребата на названията *реч* и *дума* у Н. Геров свидетелства за разграничаване на значението им: в заглавието на речника е предпочето названието *реч*, а в тълкувателната дефиниция на лексемата *рѣчник* е употребено названието *дума*.

Според А.Т.-Балан: „Едно свършено в душата ни съчетаване, готово за *реч*, е *съобщение*... Съобщение, изказано с думи, е *изречение*“. От лексемата *реч* е образувано съществителното *реченица* (сръб., мак.) за означаване на ,относително независима речева единица, съдържателно, структурно-граматично и интонационно оформена'.

РЕЧНИК и СЛОВНИК

В съвременната българска лексикография се употребяват и разграничават названията *словник* и *речник*. С названието *словник* се означават, представени по азбучен ред думи в речник, които се тълкуват, превеждат и пр.'. Речник означава лексикографски справочник, за чието назоваване в другите славянски езици са образувани названия както от *слово – словарь* (рус.), *słownik* (пол.), *slovník* (чеш.), така и от *реч – речник* (сръб.), *гјесник* (хърв.).

СЛОВО

Общославянската лексема *слово*, стбългар. слово, словесе, присъства в езиковедската терминология на всички славянски езици, като означава преди всичко 'еднословна лексикална единица' (рус., белрус., укр.), в полски и лужишки – *słowo; slovo* (чеш. и словаш.). Със *слово* (сръб., хърв.) и *slovo, -a* (словен.) се означава и 'буква', а в чешки *sloveso* означава 'глагол' (Etimologičeskij slovar' ruskogo yazyka, t. III, p. 673).

Широко използвана в писмените паметници, думата *слово*, *словесе*, е регистрирана със значение 'дума, слово' и в съчетания като известно слово 'с пълна убеденост', отзати словомъ 'оспоря', словославити 'прославям', письменньо слово 'Свещено писание', слово божъ – 'Словото Божие' (СтР 2009: 702 – 705).

У Н. Геров лексемата *слово* е изтълкувана като: 1. Дума, рѣчь, рѣчка, сѣюзъ, лафъ; слѣво. 2. Буква; бѣква. *Чета по слово, полека, сричѹмъ, читать по складамъ...* 4. Поучение в црква, дамаскинъ; прѣповѹдъ. *Казвамъ слово; говорить прѣповѹдъ* (РНГ, 5: 192). Интересно е, че Н. Геров включва в Речника си думата *словарь*, с. м. със значение 'който казва слово, дамаскинъ, проповѹдникъ', а също и прилагателното *словесный* 'който умѣе да говори, сѣюзлиу; имѹющий даръ слѣва; краснорѹчивый'. Със значение 'много ученъ, философ, мъдрецъ' у Н. Геров е съществителното *словослѣвъ*. От първото значение, посочено от Н. Геров, е мотивирано значението на *словесен*, употребявано от А.Т.-Балан: Човешкият език е *словесен*, защото е облечен в слово; а словото е такова звуково творение, което изразява определено мислене, възбудено от настроението, и каквото може да има само човек.

В съвременния български език прилагателните *словен* и *словесен*, образувани от различни словоформи на *слово*, се различават по своята семантика и употреба, срв. *словно* богатство, но *словесен* двубой, *словесна* изява. Съществителното *словесност*, образувано от *словесен*, означава 'литературно творчество; народни умотворения'. В словенски език значенията на *slòvô, slòvésa* (прошка) и *slòvo, slóva* (буква, слово) са семантично диференцирани, а в руски език *слово*, остар. *словесó* означава 'език, реч, мнение; обещание, уверение; изказване реч' (Balgarski etimologičen rechnik 1971, t. VII, p. 106).

В българската езиковедска терминология се употребяват сложни названия, семантично свързани със значението 'еднословна лексикална единица'

на слово: словообразуване, словоизменение, словосъчетание, словоред, словоформа, а също и словотворчество.

Въпреки че в славянските езици се употребява терминът *дериватология*, той съжителства със сложни думи и названия с компонент *слово*: словообразование (рус), словотворення, словотвір (укр), tvoření slov, slovotvorba (чеш.), słowotwórstwo (пол), но и *творба речи* (сръб.), *зборообразуване* (мак.). Предложените от А.Т.-Балан термини *думотворба за ,словообразуване‘*, както и *думоред за ,словоред‘*, не се приемат в българската терминология, а се утвърждава терминът *словообразуване*, който се различава от *словотворчество*. Не се приема обаче лексемата *творница* ,глоб за строеж, за творба на дума, на облик‘ (според Балан), чието значение се изразява с термините *формант*, *морфема*.

Без да интерпретира разглежданите общославянски термини в българския език от позицията на съвременната етнолингвистика, А. Т.-Балан стига до интересното заключение: „И като вникнеме в смисъла на разноликата употреба на едни и същи думи у отдълни словунски народи, тепърва ще ни стане ясно, колко различенъ вещественъ и духовенъ животъ е прѹкаралъ единъ от тия народи в сравнение с другъ; ще разбереме, как при явната общность на рода имъ и единство на потеклото, тия народи са съ си обособени единъ къмъ другъ, стоятъ си всѹкой со свои чърти от мислене и творба...“

Благодарности

Изследването е в рамките на проекта „Българският език в държавните институции и в публичното пространство – кризи на общуването и общуването по време на кризи“, № на договор КП-06-Н80/11, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН, конкурс за фундаментални научни изследвания – 2023 г. Научен ръководител на проекта: доц. д-р Владислав Миланов. Авторът изразява благодарност към ФНИ.

Използвани речници

Български етимологичен речник. т. I, А – З. София: Издателство на Българската академия на науките, 1971.

Этимологический словарь русского языка. Москва, 1963–1982.

Идеографски диалектен речник на българския език. Том 1, София: Български бестселър, 2012.

Найден Геров, Речник на българския език. София: Български писател, 1975 г.

Старобългарски речник. София, 2009.

Balgarski etimologichen rechnik. t. I, A – Z. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1971 [In Bulgarian]

Ideografskidiialektenrechniknabalgarskiyaezik. Tom 1, Sofia: Balgarskibestselar, 2012 [In Bulgarian]

Nayden Gerov, Rechnik na balgarskiya ezik, t. 1, Sofia: Balgarski pisatel, 1975
[In Bulgarian]

Etimologicheskiy slovar russkogo yazyka. Moskva, 1963– 1982 [In Russian]

Starobalgarski rechnik. Sofiya, 2009 [In Bulgarian]

A FEW WORDS ABOUT THE WORD (HISTORICAL AND CONTEMPORARY ASPECTS)

Abstract. The article reviews basic definitions of the lexeme word in the Bulgarian language and in some Slavic languages. Brief information is presented on linguistic terminology related to international cultural vocabulary – phoneme, morpheme, sema, sememe, lexeme, phraseme, syntaxeme, nomineme, pragmateme, etc., as well as to all-Slavic vocabulary – word, speech, speech, adverb, verb, conjunction, etc.

Keywords: lexeme; lexical unit; nominative unit; word; speech; etc.

✉ **Dr. Vladislav Milanov, Assoc. Prof.**

<https://orcid.org/0000-0002-8920-5621>

Sofia University

Faculty of Slavic Studies

15, Tzar Osvoboditel Blvd. Sofia, Bulgaria

E-mail: vladislavmilanov77@abv.bg